

Michael Wolter, *The Gospel According to Luke*. I. (Luke 1–9:50) (Baylor-Mohr Siebeck Studies in Early Christianity 4; Waco, TX: Baylor University Press 2016) Ss. 520. \$ 70. ISBN 978-3-16-154932-8; *The Gospel According to Luke*. II. (Luke 9:50–24) (Baylor-Mohr Siebeck Studies in Early Christianity 4; Waco, TX: Baylor University Press 2017) Ss. 674. \$ 80. ISBN 978-3-16-155600-5

Ewangelia Łukasza w kluczu narracyjnym. Pierwszy z dwóch hermeneutycznie zależnych aktów

The Gospel of Luke as a Narrative.
The First of Two Hermeneutically Dependent Acts.

KRZYSZTOF MIELCAREK

Institut Nauk Biblijnych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
e-mail: krzysztof.mielcarek@kul.pl
ORCID: 0000-0001-8575-7966

ABSTRACT: The paper is a review of the two-volume-work of Michael Wolter. English version of his commentary is a valuable work directed to biblical scholars as well as students and wider groups of readers. The analysis focuses especially on the introduction: i.e. the concept of the commentary, its general structure, both author's and reader's identity, as well as the theological vision of the Lukan work. The formal feature of the commentary is also evaluated. The last part of the paper gives few examples of Wolter's approach toward particular pericopes along with some critical observations concerning minor deficiencies or disputable solutions.

KEYWORDS: Gospel of Luke, Luke's theology, Lukan Work, exegetical work,

SŁOWA KLUCZE: Ewangelia Łukasza, Teologia Łukasza, dzieło Łukaszowe, komentarz egzegetyczny,

Angielskojęzyczna wersja nowego komentarza biblijnego do Ewangelii Łukasza autorstwa Michaela Woltera została niedawno opublikowana w dwóch tomach (prawie 1200 stron, chociaż raczej w podręcznym formacie) w ramach współpracy wydawnictw niemieckiego Mohr Siebeck i amerykańskiego Baylor University Press. Pierwszy tom ukazał się w roku 2016, a kolejny rok później. Dzieło zostało wydane wcześniej w języku niemieckim w jednym tomie (na niemal 800 stronach) w serii Handbuch zum Neuen Testament (*Das Lukasevange-*

lium [HNT 5; Tübingen: Mohr Siebeck 2008]). Wersja angielskojęzyczna komentarza ukazała się w serii *Studies in Early Christianity*, w której do tej pory opublikowano trzy inne prace niemieckich biblistów: Jensa Schrötera (2013), Matthiasa Konradta (2014) i Christopha Markschiesa (2015).

Profesor M. Wolter jest uznanym protestanckim biblistą wykształconym w Berlinie, Heidelbergu i Getyndze, związanym głównie z uniwersytetami w Bayreuth i Bonn. Podejmował również współpracę z ośrodkami naukowym poza granicami Niemiec: Republika Południowej Afryki, Wielka Brytania (Oxford), Rosja, Włochy (Rzym). Jego badania koncentrowały się głównie na listach Pawła Apostoła, ale jego bibliografia zawiera również pozycje dotyczące dzieła Łukasowego i tła ewangelii¹.

Niemieckie wydanie recenzowanej książki zapowiadało, że jest ona podręcznym komentarzem do Ewangelii Łukasza. Stąd nie dziwi, że zagadnienia wstępne zajmują w niej zaledwie niecałe czterdzieści stron, na których autor omawia kolejno: tradycje tekstowe trzeciej ewangelii, kwestie autorstwa, datę i miejsce powstania, a także jej źródła. W drugiej części introdukcji został przedstawiony charakter Łukasowego opowiadania, tożsamość domyślnych odbiorców i zagadnienie teologicznego miejsca ewangelii w całości dzieła Łukasza.

Ewangelia Łukasza i Dzieje Apostolskie są zdaniem Woltera dziełem tego samego autora, ale nie jest łatwo przekonująco uzasadnić jego jednoznaczny związek z Łukaszem wspomnianym w listach Pawła Apostoła. Podobnie problematyczna jest tożsamość opowiadań utrwalonych w pierwszej osobie liczby mnogiej. Sugestia świadectwa naocznego uczestnika wydarzeń wydaje się oczywista, ale nie rozstrzyga, czy jest to relacja historyczna, czy też Łukasowy sposób opowiadania. Nie wiadomo również, czy pojawiające się od czasu do czasu fragmenty z „my” oznaczają brak stałej obecności autora przy Pawle. Treść dzieła świadczy, zdaniem Woltera, o długiej, pogłębionej formacji autora w kulturze i religii żydowskiej, co każe w nim widzieć członka narodu żydowskiego, który – podobnie jak Paweł – odebrał staranne wychowanie i wykształcenie w żydowskim środowisku. Ramy czasowe powstania dzieła określono dosyć szeroko, ale stanowisko Woltera z pewnością mieści się w nurcie wyważonych opinii współczesnych egzegetów.

¹ Z nowszych pozycji Woltera warto wymienić: „Das Gebet der Jünger: das Vaterunser im Lukasevangelium (Lk 11,2c-4)”, *Das Vaterunser in seinen antiken Kontexten: zum Gedenken an Eduard Lohse* (red. F. Wilk) (Göttingen – Bristol: Vandenhoeck & Ruprecht 2016) 125-142; „Die Proömien des lukanischen Doppelwerks: (Lk 1,1-4 und Apg 1,1-2)”, *Enthalten in Die Apostelgeschichte im Kontext antiker und frühchristlicher Historiographie* (red. J. Frey – C.K. Rothschild – J. Schröter) (Berlin: de Gruyter 2009) 476-494; „Israels Zukunft und die Parusieverzögerung bei Lukas”, *Eschatologie und Schöpfung* (red. M. Evang et al.) (Berlin – New York: de Gruyter 1997) 405-426. Listę wcześniejszych opracowań czytelnik znajdzie w bibliografii autora na końcu każdego z tomów recenzowanego komentarza; zob. Wolter, *The Gospel according to Luke*, I, 412-500, II, 660-661.

Świadomy wszystkich ograniczeń hipotezy dwóch źródeł, Wolter opowiada się za jej aktualnością, ale potwierdza wysoce hipotetyczny charakter takiego rozstrzygnięcia. Natomiast przedstawiona w kolejnym rozdziale struktura została omówiona bardzo pobieżnie, w formie połączonych ze sobą jednostek, których rozmiar waha się od kilku wersetów (Łk 1,1-4) po obszerną sekcję podróży (Łk 9,51–18,34)². Niemiecki egzegeta wyróżnił ich w sumie dwanaście. Przy okazji zostały wspomniane pewne charakterystyczne dla Łukasza retoryczne narzędzia. Należą do nich *prolepsis* i *analepsis*, prowadzące czytelnika przez wydarzenia, a także świadome grupowanie materiału w podobne cykle, co jest widoczne zwłaszcza w sekcji podróży.

Łukasz rozwija swoje opowiadanie z użyciem modelowych scen, które są odnoszone do szerszego planu. Omawiając styl trzeciego ewangelisty, Wolter wskazuje na powszechnie znaną zależność Łukasza od Septuaginty zarówno w sensie terminologicznym, jak i frazeologicznym. Podziela powszechne przekonanie, że naśladowanie stylu Biblii Greckiej przez Łukasza wynikało z motywacji teologicznych. Chodziło bowiem o ukazanie wydarzeń zbawczych dotyczących Jezusa jako kontynuacji wcześniejszej historii zbawienia. Temat stylu dzieła Łukasowego nie został jednak rozwinięty, chociaż niemiecki egzegeta wspomina o powszechnie zauważanym schemacie obietnica–spełnienie, który wypracowano w wyniku długich polemik z pierwotną trójczłonową propozycją H. Conzelmana³.

W piątym punkcie swojego wstępu Wolter omawia zagadnienie tożsamości domyślnego czytelnika dzieła, którego uznaje za zbiorowość pierwszych chrześcijan, chociaż dystansuje się od poglądu R. Bauckhama, że zamiarem Łukasza od początku było stworzenie uniwersalnego przesłania skierowanego do wszystkich chrześcijan⁴. Zgadza się jednak z opinią, że jednoznaczna identyfikacja adresatów Łk–Dz nie jest możliwa, a ich określenie powinno być rozumiane raczej szeroko niż wąsko i to zarówno w sensie geograficznym, jak i czasowym.

Ze względu na przyjętą jedność dzieła Łukasza, Wolter stawia sobie również pytanie o miejsce ewangelicznego opowiadania w całości teologicznej wizji trzeciego ewangelisty. Podtrzymuje opinię innych współczesnych badaczy o konieczności integralnego rozpatrywania teologii dzieła bez odry-

2 Co ciekawe Wolter nie wyróżnia w nich osobnej sekcji Ewangelii dzieciństwa czyniąc z niej dwa osobne fragmenty: 1,5-79(80) i 2,1-39 (40-52).

3 Zob. H. Conzelmann, *Die Mitte der Zeit*, wyd. 5 (Tübingen: Mohr Siebeck 1964) 9. Panoramę naukowych sporów na temat twierdzeń Conzelmana przedstawił m.in. F. Bovon, *Luke the Theologian: Thirty-Three Years of Research (1950-1983)* (Allison Park, PA: Pickwick Press 1987) 1-77, a po nim wielu innych; zob. też H.D. Buckwalter, *The Character and Purpose of Luke's Christology* (SNTSMS 89; Cambridge: Cambridge University Press 1996) 206-228.

4 R. Bauckham, „For Whom Were Gospels Written?”, *The Gospel for All Christians: Rethinking the Gospel Audiences* (red. R. Bauckham) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 1998) 46.

wania ewangelii od jej dalszego ciągu i wcześniejszego kontekstu⁵. Kontakt z historiozbowczą przeszłością zapewnia Łk–Dz stylistyka Septuaginty, która gwarantuje ciągłość Bożych inicjatyw wobec Jego ludu i każe postrzegać opowiadanie ewangelisty jako *sacred narrative*⁶. Podobną funkcję mają również odniesienia do patriarchów, sędziów i królów w Dziejach Apostolskich. Jedność pomiędzy obydwoma tomami jest kwestią narracyjnej strategii i szeregu pomostów łączący obydwie części dzieła. Nie da się zatem sprowadzić dzieła Łukasza do opowiadania o początkach chrześcijaństwa⁷ ani też do czegoś w rodzaju kawałka historii⁸. Jest to raczej historia opowiedziana w świetle wiary wyznawanej przez potencjalnych odbiorców dzieła, historia w dwóch aktach, które wyjaśniają się nawzajem.

Zaskoczeniem dla czytelnika może być fakt, że strony wstępu obecne w tomie pierwszym zostały powtórzone również w tomie drugim. Trudno powiedzieć, co było powodem takiej decyzji wydawcy. Być może uznano, że zagadnienia wstępne i bibliografia są na tyle częstym punktem odniesienia przy lekturze komentarza, że warto ułatwić czytelnikowi dostęp do nich. Jest to jednak strategia dosyć niespotykana. Dwukrotnie wydany został także cały dział skrótów i bibliografii, która mimo podręcznego charakteru komentarza zajmuje niemal dziewięćdziesiąt stron (412-500 w tomie pierwszym). Bibliografia składa się z pozycji podzielonych na dwie zasadnicze części: komentarze do Łukasza, zajmujące zaledwie dwie strony, oraz literatura przedmiotu, obejmująca pozostałą część. Wśród pozycji przeważają autorzy kręgu języka niemieckiego i angielskiego, a w znacznie mniejszym stopniu francuskiego.

Komentarz Woltera nie zawiera tradycyjnych przypisów. Autor ucieka się jedynie do skrótowego cytowania opracowań w tekście głównym, odsyłając czytelnika do końcowej bibliografii. Taka organizacja tekstu nie pozwoliła mu jednak na żadne uzupełnienia głównego nurtu komentarza i zaciemniła obraz dyskusji z poglądami innych komentatorów. Dodatkowo skrótowy zapis opinii i przytaczanych dzieł utrudnia czasami pełne zrozumienie toku myślenia autora. Plusem komentarza jest aktualność bibliografii, ponieważ Wolter uwzględnił w nim najnowsze wyniki badań nad Ewangelią Łukasza. Wydanie angielskie zostało wprawdzie uzupełnione o opracowania po 2007 roku, ale nie jest to lista zbyt kompletna. Dla szerokiego grona czytelników problemem mogą być rów-

⁵ S. Shauf, *Theology as History, History as Theology: Paul in Ephesus in Acts 19* (BZNW 133; Berlin: de Gruyter 2005) 62; J. Schröter, *From Jesus to the New Testament* (Waco, TX: Baylor University Press 2013) 208-213.

⁶ G.E. Sterling, *Historiography and Self-Definition: Josephos, Luke-Acts and Apologetic Historiography* (NovTSup 64; Leiden: Brill 1992) 363.

⁷ D. Marguerat, *La premiere histoire du Christianisme* (LD 180; Paris: Cerf 1999) 63.

⁸ E. Käsemann, *Exegetische Versuche und Besinnungen*, wyd. 6 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1970) 199.

niez odwołania do języków oryginalnych, które w wielu miejscach nie posiadają tłumaczenia ani transkrypcji.

W typowy dla współczesnych komentarzy sposób Wolter prezentuje interpretację poszczególnych perykop w kilku krokach: tłumaczenie tekstu, zagadnienia literackie i ewentualne tło historyczne, a także wyjaśnienie terminologii i frazeologii tekstu, czyli egzegeza. Brak jest wyodrębnionej sekcji teologicznej i ewentualnej aplikacji pastoralnej. Komentarz, zgodnie z zapowiedzią, ma charakter podręczny i tym samym nie zawiera wielu szczegółów. Niekiedy główny tekst uzupełniają akapity zapisane pomniejszoną czcionką, które odnoszą się do konkretnych zagadnień. Tak dzieje się np. przy omawianiu kwestii historycznych dotyczących narodzin Jezusa (Łk 2,1-3) czy perykopy o wizycie Jezusa w domu pewnego faryzeusza (Łk 7,36-50)⁹.

Opracowanie Woltera dystansuje się od głęboko zakorzenionej w niemieckiej egzegezie krytyce tradycji, którą zawierało wiele wcześniejszych komentarzy. Autor zdaje się pomijać szereg koncepcji, które mogą wyglądać na arbitralne lub słabo uzasadnione, chociaż ograniczenie wzmianek na ich temat może wynikać też z objętości opracowania. Tak czy inaczej, czytelnik nie znajdzie w jego komentarzu odniesień do domniemych pierwowzorów hymnów z Ewangelii dzieciństwa ani wzmianki o własnym źródle Łukasza dotyczącym opisu wizyty Jezusa w Nazarecie (Łk 4,16-30), które H. Schürmann nazwał umownie *Bericht vom Anfang*¹⁰. Przy omawianiu niektórych perykop czytelnik może jednak spotkać krótkie prezentacje naukowej dyskusji dotyczące krytyki tradycji.

W opinii Woltera dzieło Łukasza należy do literatury historiograficznej (*episodic narrative*), która ma swoje paralele w tekstach hellenistycznych. Podobieństwa frazeologiczne można zauważyć np. w *Wojnie żydowskiej* Józefa Flawiusza, ale i sam ewangelista wspomina o wielu wcześniejszych próbach skomponowania opowiadania, których nie można dzisiaj jednoznacznie zidentyfikować. Stąd propozycja, by budowę dzieła rozpoznawać na podstawie kryteriów narracyjnych (czas, przestrzeń i ludzie), które podlegają zmianom w miarę opisu kolejnych epizodów. Ich sekwencję ewangelista rozpoczyna krótkim, klasycznym wprowadzeniem, które pełni funkcję świadomej podpowiedzi skierowanej do czytelników, w jaki sposób treści zawarte w dwutomowym opowiadaniu Łukasza winny być podjęte.

Wolter, nawiązując do bogatej dyskusji na temat znaczenia terminu *diēgēsis*, zwraca uwagę na jego niejednoznaczność. Trudno bowiem sprowadzić go do jakiegoś konkretnego gatunku. Należy raczej przyjąć, że odnosi się on do całej gamy tekstów traktujących o historycznych wydarzeniach, ale i tych będą-

⁹ Zob. Wolter, *The Gospel According to Luke*, I, 317-321.

¹⁰ Zob. H. Schürmann, „Der ‘Bericht vom Anfang’: Ein Rekonstruktionsversuch auf Grund von Lk 4,14-16”, *SE* 2 (1964) 242-258.

cych opowiadaniemi o zabarwieniu historycznym. W ten sposób Wolter stawia się w szeregu uczonych, którzy nie chcą bronić historyczności każdego opisu i dając prawo ewangelicie do autorskiej kompozycji, uznają podstawową bazę historyczną opisywanych treści.

Pierwsza sekcja (1,5-79 [80]) przygotowuje czytelnika na kolejne wydarzenia i przez postacie Zachariasza i Anny wiąże początki ewangelii ze Starym Testamentem. Jednakże, zdaniem Woltera, nie można tu mówić o świadomym paralelizmie postaci Jana i Jezusa na zasadzie dyptychu, ponieważ zbyt wiele sekcji opowiadań o obydwu bohaterach się nie pokrywa (Łk 2,8-20.41-51). Większość specjalistów akcentuje jednak te elementy, które wyglądają na świadomie zestawienie podobnych scen: narodziny, obrzezanie i nadanie imienia, a także końcowe summaria. Mimo że opinia niemieckiego egzegety zakłada konieczność istnienia dokładnej paraleli obydwu opowiadań, greckie *synkrisis* zauważane w przypadku Łk 1-4 jest pojęciem o wiele szerszym i pozwala na tego rodzaju nieregularności¹¹. Tym niemniej dla Woltera kryterium wyższości historii Jezusa nad przyszłą misją Jana Chrzciciela jest niewystarczające do uznania go za „zasadę kompozycji”, nawet jeśli weźmie się pod uwagę tylko Łk 1-2.

Zgodnie z tendencjami badań nad dziełem Łukasza w ostatnich dekadach Wolter skupia się na opowiadaniu, budowie dzieła i frazeologii ewangelisty. Tylko niekiedy odnosi się do historyczno-krytycznych dylematów dotyczących gatunku literackiego i procesu kształtowania się tradycji, które stoją za obecną formą Ewangelii. Rzadziej omawia również kwestie historycznego tła opisywanych wydarzeń, chociaż nie waha się podejmować ogólnie znanych wyzwań związanych z Ewangelią dzieciństwa, jak chociażby spis ludności za Kwiryniusza (Łk 2,1-2) czy arcykapłańska funkcja Annasza w czasie działalności Jana Chrzciciela (Łk 3,2), które mają znaczenie dla chronologii życia Jezusa.

Opis chrztu (Łk 3,21-22) zawiera krótki komentarz synoptyczny sugerujący istnienie alternatywnego źródła z Q na temat tej sceny. Sugestia ta opiera się na przekonaniu, że także w. 2b-17 poświadczają wiele wspólnego materiału pomiędzy Mateuszem i Łukaszem. Wolter dla porządku wspomina o innych współczesnych rozwiązaniach akcentujących przeróbkę Markowego źródła¹² lub istnienie zupełnie niezależnej tradycji¹³, ale nie rozwija szerzej tej dyskusji.

Analizując cytat z Izajasza odczytywany przez Jezusa w nazaretańskiej synagodze (Łk 4,18-19) Wolter zestawia dostępne współcześnie teksty greckie należą-

11 Na temat retorycznego narzędzia porównawczego jakim było w starożytności *synkrisis* zob. A. Kubiś, „Rhetorical Syncrisis in the Johannine Presentation of Jesus and Peter”, *BibAn* 7/4 (2017) 488-490.

12 A. Fuchs, „Die Überschneidungen von Mk und ‘Q’ nach B. H. Streeter und E. P. Sanders und ihre wahre Bedeutung (Mk 1,1-8par.)”, *Wort in der Zeit. Neutestamentliche Studien: Festschrift Karl Heinrich Rengstorf* (red. W. Haubeck – M. Bachmann) (Leiden: Brill 1980) 28-81.

13 J. Schröter, „Die Bedeutung der Q-Überlieferung für die Interpretation der frühen Jesustradition”, *ZNW* 94 (2003) 38-67.

ce do zbioru Septuaginty (Iz 61,1-2; 58,6). Porównanie treści doprowadziło go do wniosku prezentowanego przez większość komentatorów, że z racji teologiczno-kompozycyjnych Łukasz opuścił część Iz 61,2, wstawiając Iz 58,6. Według Woltera motywacją Łukasza jest ukazanie misji Jezusa jako Mesjasza, która zostanie następnie przywołana w dialogu z uczniami Jana (Łk 7,22-23). W komentarzu brakuje jednak wyraźnego wskazania, że zarówno cytaty Łk 4,18-19, jak i cała perykopa Łk 4,16-30 ma charakter programowy w całości Łukaszej narracji¹⁴.

Niemiecki egzegeta należy do dużej grupy światowych komentatorów dzieła Łukasowego, którzy uznają ewangelię Marka za podstawę narracji trzeciej ewangelii. Stąd zarówno Łk 4,16-30, a szerzej cała sekcja galilejska (Łk 4-9), jest przez niego traktowana jako redakcyjna przeróbka drugiej ewangelii. Idąc tym tropem zauważa również istotny brak zwany przez Anglososów „great omission” (Mk 6,45-8,26), ale nie tłumaczy szerzej swojego przekonania, uważając je za oczywiste. Tymczasem przynajmniej część młodszego pokolenia badaczy dystansuje się zarówno od hipotezy dwóch źródeł, jak i bezpośredniej zależności Łukasza od Marka.

Wolter systematycznie komentuje także ewentualne wpływy innych źródeł na trzecią ewangelię. W odniesieniu do źródła Q analizuje między innymi mowę Jezusa na równinie (Łk 6,20-49). W razie potrzeby odwołuje się do tła hellenistycznego lub greckiej literatury klasycznej, jak w przypadku tzw. złotej zasady (Łk 5,31) i jej dalszego rozwinięcia (ww. 32-34). Nie stroni również od przywoływania literatury patrystycznej (1Klem 13,2; por. Łk 6,36).

Sceny omówione w drugim tomie komentarza kontynuują styl i założenia widoczne w pierwszym. Bardzo obszerna sekcja podróży została omówiona na niemal trzystu stronach, ale autor nie dokonał jej podziału na wyraźne sekcje, omawiając tekst perykopa po perykopie. Tylko w kilku miejscach wyróżnia szersze tematyczne jednostki, takie jak: „O modlitwie” (Łk 11,1-13), „Jezus i uczniowie w wielkim tłumie” (12,1-13,9), „W synagodze na temat szabatu” (Łk 13,10-21), „Podróż do Jeruzalem” (Łk 13,22-35) czy „Gość w domu prominentnego faryzeusza” (Łk 14,1-24). Najobszerniejsza jednostka wyróżniona przez autora została opatrzone ogólnym tytułem: „Gdzieś w drodze” (Łk 14,25-18,34). Wolter trzyma się ogólnego podziału przyjmowanego przez większość egzegetów i broni zasadności cezury w Łk 9,51, odwołując się do samego tekstu i widocznego w nim zamiaru ewangelisty¹⁵. Konsekwentnie uważa całą sekcję za efekt redakcyjnej pracy Łukasza, a nie za źródło przejęte z tradycji.

¹⁴ Por. U. Busse, *Das Nazareth-Manifest Jesu* (SBS 91; Stuttgart: Katholisches Bibelwerk 1979).

¹⁵ Co prawda R. von Bendemann (*Zwischen ΔΟΞΑ und ΣΤΑΥΡΟΣ. Eine exegetische Untersuchung der Texte des sogenannten Reiseberichts im Lukasevangelium* [BZNW 101; Berlin: de Gruyter 2001] 132-134) argumentuje za przyłączeniem do tej sekcji także Łk 9,37-51, ale jego stanowisko należy do niewielkiej mniejszości.

Mimo że celem podróży Jezusa w oczywisty sposób jest Jeruzalem, Wolter odłącza sekcję poświęconą Jego obecności w Jerychu. Według niego więcej argumentów przemawia za zakończeniem opowiadania o podróży w Łk 18,34. Należy do nich między innymi obserwacja, że opisy dotyczące miasta palm różnią się charakterem od wcześniejszych rozdziałów. Wzmiankowane są w nich konkretne geograficzne miejsca (Jerycho, blisko Jeruzalem, przy Betfage itd.), czego brakowało we właściwej sekcji podróży. Zdaniem niemieckiego egzegety nie da się w sposób przekonujący przeprowadzić dalszej strukturyzacji tego obszernego fragmentu ewangelii. Tym samym odrzuca koncepcje opowiadania o podróży jako struktury chiastycznej bądź koncentrycznej¹⁶. Zamiast motywacji teologicznej widzi tu raczej pragmatyczne podejście Łukasza w prezentacji materiału, który w przeciwnym wypadku byłby trudny do uporządkowania.

Ostatnia sekcja, należąca materialnie do Jezusowej drogi ku Jeruzalem (Łk 18,35–19,46), jest według Woltera narracyjnym przeskokiem zarówno w sensie geograficznym jak i czasowym. Jednocześnie pełni ona funkcję pośredniczącą pomiędzy pobytem Jezusa w Jeruzalem i drogą z Galilei do Świętego Miasta. Zamykająca ją scena uroczystego wjazdu Jezusa (Łk 19,29-46) podejmuje na nowo Markową tradycję, ale z właściwą Łukaszowi tendencją zostaje przystosowana do redakcyjnych potrzeb trzeciego ewangelisty. Zdaniem Woltera pięć kolejnych elementów tego opowiadania ujawnia powiązania z gatunkiem hellenistycznych *parousiai*, o czym pisało już wielu egzegetów¹⁷.

Wydarzenia w Jerozolimie zostały rozdzielone na dwie główne sekcje: „Codzienne nauczanie w Świątyni” (Łk 19,47–21,38)¹⁸ i wydarzenia paschalne nazwane przez Woltera „Męką i Wielkanocą” (Łk 22,1–24,53). Także i tutaj autor konsekwentnie zestawia treści z Markowej tradycji z porządkiem prezentowania materiału przez Łukasza, odnotowując podobieństwa oraz różnice i z pomocą graficznych schematów wyjaśniając przyczyny takiego stanu rzeczy. Opisy męki w dużej mierze pokrywają się u obydwu synoptyków, podczas gdy sceny ze Zmartwychwstałym w większości należą do oryginalnej tradycji Łukaszowej. W opisie śmierci Jezusa Wolter dostrzega wpływy literatury hellenistycznej¹⁹.

Końcowa scena Ewangelii, gdzie wspomina się o stałym przebywaniu uczniów w świątyni, została zauważona przez Woltera już wcześniej, ale jedynie w formie krótkiej wzmianki w komentarzu do Łk 1,8. Autor odnotował tam

16 Panoramę opinii tego rodzaju zaprezentował F. Noël, *The Travel Narrative in the Gospel of Luke* (Brussels: Koninklijke Vlaamse Academie 2004) 46-48.

17 Por. D.R. Catchpole, „The ‘Triumphal Entry’”, *Jesus and the Politics of His Day* (red. E. Bammel – C.F.D. Moule) (Cambridge: Cambridge University Press 1984) 319-334; B. Kinman, *Jesus' Entry into Jerusalem* (AGJU 28; Leiden: Brill 1995) 25-27.

18 Zdaniem Woltera wersety Łk 21,37-38 pełnią funkcję summarium odnoszącego się do całości tej sekcji.

19 Powołuje się przy tym na D. Seeley, *The Noble Death: Graeco-Roman Martyrology and Paul's Concept of Salvation* (JSPSup 28; Sheffield: JSOT 1990).

narracyjny pomost między Łk 1,8 i 24,53. W ostatniej perykopie rozwija swoją obserwację, sugerując nie tylko powiązanie z początkiem ewangelii, ale również z zakończeniem Dziejów Apostolskich (28,30-31). Jego zdaniem zakończenia obydwu tomów dzieła są zamierzonym kontrastem na temat stanu wspólnoty uczniów Jezusa. Ewangelia kończy się obrazem ich pełnej łączności z kultem żydowskim, co Łukasz zaznaczał wielokrotnie już w Ewangelii dzieciństwa (1,64; 2,28) i kontynuuje w pierwszych rozdziałach Dziejów (2,46; 5,12.42). Zakończenie Dziejów ma jednak zdaniem Woltera inną wymowę i zapowiada rozejście się dróg Synagogi i Kościoła.

Komentarz Woltera nie zawiera szczególnie oryginalnych interpretacji poszczególnych perykop trzeciej ewangelii. Można łatwo wychwycić, że w swojej ogólnej koncepcji podąża ścieżkami wytyczonymi już przez znawców Łukasze-wego dzieła. Umiejętnie prezentuje dotychczasowe osiągnięcia, wplatając w nie własne obserwacje²⁰. Za wartościowy należy uznać zwłaszcza wkład autora w egzegezę poszczególnych fragmentów trzeciej ewangelii. Jej bogactwo doceniają zarówno specjaliści, jak i szersze grono czytelników ewangelii. Co prawda obecne w opracowaniu biblijna terminologia i techniczny żargon może niekiedy utrudnić lekturę mniej przygotowanym odbiorcom, ale bogactwo egzegetycznych propozycji powinno wynagrodzić podjęty trud.

Bibliografia

- Bauckham, R., „For Whom Were Gospels Written?”, *The Gospel for All Christians: Rethinking the Gospel Audiences* (red. R. Bauckham) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 1998) 9-48.
- von Bendemann, R., *Zwischen ΔΟΞΑ und ΣΤΑΥΡΟΣ. Eine exegetische Untersuchung der Texte des sogenannten Reiseberichts im Lukasevangelium* (BZNW 101; Berlin: de Gruyter 2001).
- Bovon, F., *Luke the Theologian: Thirty-Three Years of Research (1950-1983)* (Allison Park, PA: Pickwick Press 1987).
- Buckwalter, H.D., *The Character and Purpose of Luke's Christology* (SNTSMS 89; Cambridge: Cambridge University Press 1996).
- Busse, U., *Das Nazareth-Manifest Jesu* (SBS 91; Stuttgart: Katholisches Bibelwerk 1979).
- Catchpole, D.R., „The ‘Triumphal Entry’”, *Jesus and the Politics of His Day* (red. E. Bammel – C.F.D. Moule) (Cambridge: Cambridge University Press 1984) 319-334.
- Conzelmann, H., *Die Mitte der Zeit*, wyd. 5 (Tübingen: Mohr Siebeck 1964).
- Fuchs, A., „Die Überschneidungen von Mk und ‘Q’ nach B. H. Streeter und E. P. Sanders und ihre wahre Bedeutung (Mk 1,1-8par.)”, *Wort in der Zeit. Neutestamentliche Studien: Festschrift Karl Heinrich Rengstorff* (red. W. Haubeck – M. Bachmann) (Leiden: Brill 1980) 28-81.

20 Lista cytowanych w komentarzu własnych opracowań zawiera dwadzieścia dwie pozycje, zob. Wolter, *The Gospel according to Luke*, II, 660-661.

- Käsemann, E., *Exegetische Versuche und Besinnungen*, wyd. 6 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1970).
- Kinman, B., *Jesus' Entry into Jerusalem* (AGJU 28; Leiden: Brill 1995).
- Kubiś, A., „Rhetorical Syncrisis in the Johannine Presentation of Jesus and Peter”, *BibAn* 7/4 (2017) 487-529.
- Marguerat, D., *La premiere histoire du Christianisme* (LD 180; Paris: Cerf 1999).
- Noël, F., *The Travel Narrative in the Gospel of Luke* (Brussels: Koninklijke Vlaamse Academie 2004).
- Schröter, J., „Die Bedeutung der Q-Überlieferung für die Interpretation der frühen Jesustradition”, *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche* 94 (2003) 38-67.
- Schröter, J., *From Jesus to the New Testament* (Waco, TX: Baylor University Press 2013).
- Schürmann, H., „Der ‘Bericht vom Anfang’: Ein Rekonstruktionsversuch auf Grund von Lk 4,14-16”, *Studia Evangelica* 2 (1964) 242-258.
- Seeley, D., *The Noble Death: Graeco-Roman Martyrology and Paul's Concept of Salvation* (JSPSup 28; Sheffield: JSOT 1990).
- Shauf, S., *Theology as History, History as Theology: Paul in Ephesus in Acts 19* (BZNB 133; Berlin: de Gruyter 2005).
- Sterling, G.E., *Historiography and Self-Definition: Josephos, Luke-Acts and Apologetic Historiography* (NovTSup 64; Leiden: Brill 1992).
- Wolter, M., „Das Gebet der Jünger: das Vaterunser im Lukasevangelium (Lk 11,2c-4)”, *Das Vaterunser in seinen antiken Kontexten: zum Gedenken an Eduard Lohse* (red. F. Wilk) (Göttingen – Bristol: Vandenhoeck & Ruprecht 2016) 125-142.
- Wolter, M., „Die Proömien des lukanischen Doppelwerks: (Lk 1,1-4 und Apg 1,1-2)”, *Enthalten in Die Apostelgeschichte im Kontext antiker und frühchristlicher Historiographie* (red. J. Frey – C.K. Rothschild – J. Schröter) (Berlin: de Gruyter 2009) 476-494.
- Wolter, M., „Israels Zukunft und die Parusieverzögerung bei Lukas”, *Eschatologie und Schöpfung* (red. M. Evang *et al.*) (Berlin – New York: de Gruyter 1997) 405-426.